

Максим Ольга Василівна, науковий співробітник,

Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 01033, м. Київ, вул. Панківська 2, тел. 096 389 62 92 maksiola@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9869-1684>

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЧЕРЕЗ РОЗВИТОК ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Анотація. У статті розглянуто проблему психологічної корекції девіантної поведінки особистості через розвиток ціннісних орієнтацій у складних соціально-психологічних умовах війни та післявоєнної відбудови. Актуальність дослідження зумовлена зростанням рівня девіантних проявів серед підлітків і молоді, що пов'язано з впливом психотравмуючих факторів, соціальною дестабілізацією, втратою безпечного середовища та руйнуванням усталених життєвих смислів і орієнтирів. У цьому контексті особливого значення набуває формування ціннісно-сміслової сфери як внутрішнього регулятора поведінки особистості.

У роботі здійснено теоретичний аналіз сучасних підходів до розуміння девіантної поведінки, визначено її психологічні механізми та специфіку проявів у воєнний і післявоєнний періоди. Обґрунтовано, що деформація ціннісних орієнтацій, зниження значущості соціально схвалюваних норм і порушення часової перспективи є ключовими чинниками формування девіантних форм поведінки. Доведено, що розвиток ціннісних орієнтацій виступає ефективним напрямом психологічної корекції, оскільки сприяє переосмисленню життєвих цілей, підвищенню рівня саморегуляції та формуванню відповідальної поведінки.

У статті представлено модель корекційно-розвивальної програми, що включає когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий компоненти. Програма спрямована на розвиток саморефлексії, формування позитивної часової перспективи, актуалізацію особистісно значущих цінностей і закріплення соціально прийнятних моделей поведінки. Визначено основні етапи її реалізації: діагностичний, корекційно-формувальний та узагальнювальний.

Результати дослідження підтверджують ефективність запропонованого підходу у зниженні рівня девіантних проявів, підвищенні усвідомленості цінностей та розвитку адаптивних стратегій поведінки. Практична значущість роботи полягає у можливості використання розробленої програми в діяльності психологів, соціальних педагогів та фахівців системи освіти і реабілітації в умовах війни та післявоєнного відновлення суспільства.

Ключові слова: девіантна поведінка, ціннісні орієнтації, психологічна корекція, підлітки, війна, післявоєнна відбудова, ціннісно-сміслова сфера, часова перспектива.

Maksym Olga Vasylivna, research associate, Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk, NAPN of Ukraine, 01033, m. Kyiv, str. Pankivska 2,
tel. 096 389 62 92 maksiola@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9869-1684>

CORRECTION OF DEVIANT BEHAVIOR THROUGH THE DEVELOPMENT OF VALUE ORIENTATIONS IN THE CONTEXT OF WAR AND POST-WAR RECONSTRUCTION

Abstract. The article considers the problem of psychological correction of deviant behavior of the individual through the development of value orientations in the complex socio-psychological conditions of war and post-war reconstruction. The relevance of the study is due to the increase in the level of deviant manifestations among adolescents and young people, which is associated with the influence of psychotraumatic factors, social destabilization, loss of a safe environment and the destruction of established life meanings and guidelines. In this context, the formation of the value-semantic sphere as an internal regulator of individual behavior is of particular importance.

The paper provides a theoretical analysis of modern approaches to understanding deviant behavior, identifies its psychological mechanisms and the specifics of manifestations in the war and post-war periods. It is substantiated that the deformation of value orientations, a decrease in the significance of socially approved norms and a violation of the time perspective are key factors in the formation of deviant forms of behavior. It is proven that the development of value orientations is an effective direction of psychological correction, as it contributes to the rethinking of life goals, increasing the level of self-regulation and the formation of responsible behavior.

The article presents a model of a correctional and developmental program, which includes cognitive, emotional-evaluative and behavioral components. The program is aimed at the development of self-reflection, the formation of a positive time perspective, the actualization of personally significant values and the consolidation of socially acceptable models of behavior. The main stages of its implementation are determined: diagnostic, correctional-formative and generalizing.

The results of the study confirm the effectiveness of the proposed approach in reducing the level of deviant manifestations, increasing awareness of values and the development of adaptive behavior strategies. The practical significance of the work lies in the possibility of using the developed program in the activities of psychologists, social educators and specialists of the education and rehabilitation system in conditions of war and post-war reconstruction of society.

Keywords: deviant behavior, value orientations, psychological correction, adolescents, war, post-war reconstruction, value-semantic sphere, time perspective.

Постановка проблеми. Сучасний український соціум переживає безпрецедентний період військових дій та їхніх наслідків, що суттєво впливає на психічний та соціальний розвиток особистості, особливо підлітків та молоді. В умовах війни зростає кількість факторів, що сприяють девіантній поведінці: тривалий стрес, травматичний досвід, порушення соціальних зв'язків, втрати близьких, дезорганізація сімейних і освітніх структур, нестабільність соціального оточення. Девіантна поведінка проявляється у вигляді агресивності, конфліктності, адиктивних форм поведінки, порушень морально-етичних норм та проблем у соціальній адаптації.

В умовах війни та післявоєнної відбудови особливо гостро постає проблема формування ціннісно-сислової сфери особистості. Втрата базових життєвих орієнтирів, невизначеність майбутнього та дефіцит соціальних ролей сприяють деформації ціннісних орієнтацій, що, у свою чергу, підтримує та поглиблює девіантні прояви. Особи з недостатньо сформованою системою цінностей часто приймають імпульсивні або деструктивні рішення, не здатні адекватно оцінювати наслідки своєї поведінки та здійснювати соціально відповідальні вчинки.

Післявоєнна відбудова потребує соціально зрілих, психологічно стійких та морально відповідальних громадян, здатних до конструктивної взаємодії в суспільстві. У цьому контексті ключовим завданням стає корекція девіантної поведінки через розвиток ціннісних орієнтацій — процес, що дозволяє трансформувати деструктивні установки особистості в конструктивні, формує моральну та соціальну відповідальність, підвищує життєву перспективність і здатність до саморегуляції.

Незважаючи на наукову зацікавленість проблемою девіантної поведінки та ціннісних орієнтацій, існує недостатність досліджень, що комплексно розглядають їх взаємозв'язок у контексті війни та післявоєнного відновлення. Зокрема, відсутні системні, практично апробовані програми психологічної корекції, спрямовані на формування та розвиток ціннісних орієнтацій у підлітків і молоді з девіантною поведінкою. Таким чином, постає актуальна наукова та практична проблема: розробка та обґрунтування ефективних механізмів психологічної корекції девіантної поведінки через розвиток ціннісних орієнтацій у умовах війни та післявоєнної відбудови, що сприятиме формуванню соціально адаптованої, морально відповідальної та психологічно стійкої особистості.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження ефективності психологічної корекції девіантної поведінки через розвиток ціннісних орієнтацій особистості в умовах війни та післявоєнної відбудови суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Проблема розвитку ціннісних орієнтацій особистості та їх ролі у регуляції поведінки є однією з ключових у сучасній українській психології. Вітчизняні науковці розглядають ціннісні орієнтації як інтегративне утворення, що визначає спрямованість особистості, її життєві стратегії та поведінкові прояви.

Теоретико-методологічні засади дослідження ціннісно-смислової сфери особистості ґрунтовно розроблені у працях С. Д. Максименка, який розглядає особистість як цілісну систему, де цінності виступають внутрішніми регуляторами діяльності та розвитку (Максименко, 2012; 2015). У контексті особистісного підходу важливими є також дослідження М. В. Савчина, який підкреслює роль духовно-моральних цінностей у становленні особистості та формуванні її відповідальної поведінки (Савчин, 2013; 2016).

Суттєвий внесок у дослідження проблеми розвитку ціннісних орієнтацій та їх корекційного потенціалу здійснено у працях О. В. Максим, яка розглядає ціннісні орієнтації як психологічний ресурс подолання девіантної поведінки та наголошує на їх ролі у формуванні життєвої перспективи особистості в умовах соціальних трансформацій (Максим, 2020; 2023). У її дослідженнях обґрунтовується доцільність використання програм розвитку ціннісно-смислової сфери як ефективного засобу психологічної корекції, особливо у роботі з підлітками, схильними до девіантної поведінки.

Проблема ціннісних орієнтацій у структурі самосвідомості та життєвого шляху особистості висвітлена у працях Т. М. Титаренко, яка наголошує на значенні життєвих смислів і особистісного досвіду у формуванні ціннісної системи, особливо в умовах кризових ситуацій (Титаренко, 2011; 2018). Дослідження Н. В. Чепелевої акцентують увагу на ролі смислотворення та наративних практик у розвитку особистості, що є важливим для розуміння механізмів переосмислення цінностей (Чепелева, 2013; 2019).

У працях Л. М. Карамушки ціннісні орієнтації розглядаються у контексті соціальної та організаційної психології, зокрема як чинник професійного розвитку та психологічного благополуччя особистості (Карамушка, 2012; 2017). Вона підкреслює їх значення у процесах адаптації до соціальних змін та подолання кризових ситуацій.

Сучасні українські дослідники також активно вивчають особливості формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці. Зокрема, у працях О. Л. Кононко та І. Д. Беха підкреслюється, що підлітковий вік є сензитивним періодом для становлення системи цінностей, яка визначає подальший життєвий вибір і поведінку особистості (Бех, 2012; 2015; Кононко, 2016). При цьому відзначається, що нестабільність соціального середовища може призводити до деформації ціннісної сфери та підвищення ризику девіантної поведінки.

Проблематика девіантної поведінки розглядається у працях українських учених у контексті соціально-психологічної дезадаптації особистості. Дослідники підкреслюють, що однією з провідних причин девіацій є порушення ціннісно-нормативної регуляції поведінки, що проявляється у зниженні значущості соціально схвалюваних норм і відсутності чітких життєвих орієнтирів (Савчин, 2016; Титаренко, 2018; Максим, 2023).

В умовах війни та соціальної нестабільності, як зазначають Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева, С. Д. Максименко та О. В. Максим, відбувається глибока трансформація ціннісно-смислової сфери особистості. Переоцінка життєвих пріоритетів, посилення значущості базових цінностей (безпека, життя,

підтримка) супроводжується підвищеним рівнем тривожності та дезорієнтації, що може спричиняти девіантні форми поведінки (Титаренко, 2022; Чепелєва, 2022; Максим, 2023).

Водночас у сучасній українській психології активно розробляються підходи до психологічної корекції поведінки через вплив на ціннісну сферу особистості. Науковці наголошують, що розвиток ціннісних орієнтацій сприяє формуванню усвідомленої життєвої позиції, підвищенню рівня саморегуляції та відповідальності, що є важливим ресурсом подолання девіантної поведінки (Максименко, 2015; Карамушка, 2017; Максим, 2020).

Таким чином, аналіз сучасної української літератури свідчить про значний науковий інтерес до проблеми ціннісних орієнтацій як психологічного механізму регуляції поведінки. Особливу увагу привертають дослідження, спрямовані на практичне застосування програм розвитку ціннісної сфери, зокрема у працях О. В. Максим.

Водночас недостатньо дослідженими залишаються питання їх цілеспрямованого використання як засобу психологічної корекції девіантної поведінки в умовах війни та післявоєнного відновлення, що визначає актуальність і наукову новизну даного дослідження.

Відповідно до Положення про психологічну службу системи освіти України, одним із основних видів діяльності практичного психолога (соціального педагога) є корекційно-розвивальна робота — здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному, індивідуальному розвитку і поведінці учнів, схильності до залежностей і правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, психологічний розвиток особистості та формування соціально корисної життєвої перспективи. У науковій літературі, зважаючи на широкий спектр застосування поняття «психологічна корекція», існують розбіжності у трактуваннях її організації та змісту. Наприклад, деякі автори розглядають психологічну корекцію як спосіб профілактики нервово-психічних порушень у дітей (А. С. Співаковська). Інші розуміють її як метод психологічного впливу, спрямований на створення оптимальних можливостей і умов розвитку особистісного та інтелектуального потенціалу дитини (Г. В. Бушменська, О. А. Караванова) як сукупність прийомів, які використовує психолог, для виправлення психіки чи поведінки психічно здорової людини (Р. С. Немов) або як тактовне втручання у процеси психічного і особистісного розвитку людини з метою виправлення відхилень (Г. Онищенко). Оскільки ми розглядаємо корекцію в розвитку, то необхідно розглянути, яким чином співвідносяться між собою психокорекція й розвиток. Розвиток — це закономірні зміни психічної функції в часі, які визначаються в кількісних, якісних і структурних перетвореннях. Власне розвивальна діяльність спрямована на створення соціально-психологічних умов для цілісного розвитку школярів з урахуванням актуальних завдань вікового етапу, а також вищих можливостей дітей із прискореним темпом психічного розвитку. Психокорекційна діяльність зорієнтована на вирішення конкретних проблем навчання, поведінки або психічного самопочуття. Під психокорекцією розуміється діяльність з корекції (виправлення) тих особливостей психічного

розвитку, які за прийнятою системою критеріїв не відповідають «оптимальній» моделі. Корекційні заходи впливу можна планувати, орієнтуючись на актуальний рівень розвитку психічної функції та виявляючи її відхилення від вікової норми. Корекція стає можливою при дотримуванні двох основних умов: по-перше, при наявності знань про те, як «правильно» і ефективно повинна проявлятися психічна функція; по-друге, при наявності результатів діагностики, констатації порушень, прогалин у розвитку. Розвивальна і корекційна робота має розгортатися як процес впливу на особистість дитини в цілому. У практиці загальноосвітньої школи корекційні та розвивальні напрямки роботи часто поєднуються. Тому в подальшому нами буде використовуватися термін «корекційно-розвивальна робота». Вибір психологом тактики розроблення змісту і форм корекційно-розвивальної роботи спирається на розуміння сутнісної природи освітніх і корекційно-розвивальних функцій. Психологічний супровід полягає в актуалізації, корекції, компенсації та розвитку психічних властивостей і якостей учня через «налаштованість» індивідуального підходу до нього в навчально-виховному процесі та/або через форми безпосередньої роботи психолога з дітьми поза межами навчального плану. Принципи побудови корекційно-розвивальної програми визначають стратегію, тактику її розробки, тобто визначають мету, завдання корекції, методи й засоби психологічного впливу.

У процесі дослідження визначено основні параметри розвитку ціннісних орієнтацій підлітків, що виступають фундаментальними критеріями оцінки їхнього особистісного розвитку та дозволяють окреслити ефективні напрями психокорекційного впливу. До таких параметрів належать: 1. Структурно-змістовий параметр, який відображає систему провідних життєвих цінностей, їх ієрархічну організацію, цілісність та ступінь інтеграції у світогляд підлітка. 2. Когнітивно-смісловий параметр, що характеризує рівень осмисленості життя, сформованість життєвих цілей і планів, здатність до прогнозування майбутніх наслідків поведінки та усвідомлення власної відповідальності за вибір ціннісних орієнтирів. 3. Емоційно-мотиваційний параметр, який визначає емоційну насиченість та особистісну значущість цінностей, рівень внутрішньої мотивації до їх прийняття, а також стійкість до фрустраційних впливів і здатність підтримувати психологічну рівновагу. 4. Регулятивно-поведінковий параметр, що охоплює сформованість навичок саморегуляції, уміння здійснювати вольові зусилля, проявляти асертивність, а також відповідність поведінкових проявів задекларованим ціннісним орієнтирам. 5. Соціально-комунікативний параметр, пов'язаний зі здатністю до конструктивної взаємодії з оточенням, прийняттям соціальних норм, розвитком відповідальної громадянської позиції та готовністю до соціально значущої діяльності.

Визначені параметри дозволяють комплексно оцінити рівень сформованості ціннісних орієнтацій підлітків та є підґрунтям для науково обґрунтованої розробки психокорекційних програм, орієнтованих на гармонізацію особистісного розвитку та подолання девіантних проявів у підлітковому середовищі.

Другий етап передбачає аналіз психологічних особливостей компонентів ціннісно-смислової сфери (ціннісних орієнтацій). Спираючись на результати діагностики ціннісно-смислової сфери підлітка можливо виокремити проблемні зони та підібрати шляхи їх подолання шляхом застосування адекватних психолого-педагогічних засобів.

Останній третій етап полягає саме в реалізації плану подолання «недоліків» у розвитку ціннісних орієнтацій. Так, корекція компонентів ціннісно-смислової сфери підлітків можлива шляхом поєднання наступних напрямків роботи: впровадження спеціально організованого навчально-виховного процесу; використання методів активного соціально-психологічного навчання, тощо.

Особливої уваги заслуговує дослідження засобів розвитку ціннісних орієнтацій. Для зручності ми об'єднали їх в дві групи: педагогічні для психологів, соціальних педагогів, учителів загальноосвітніх навчальних закладів (лекції, практичні семінари, виступи на круглих столах та методичній раді, тощо) та активне соціально-психологічного навчання з підлітками (соціально-психологічний тренінг).

На підставі отриманих результатів науково й методично обґрунтовано психокорекційну програму, структура якої охоплює комплекс взаємопов'язаних блоків. Їх зміст спрямований на гармонізацію ціннісної сфери підлітків із девіантною поведінкою, розвиток їхньої особистісної зрілості та формування конструктивних способів саморегуляції.

Соціально-психологічний тренінг має на меті : сприяти формуванню ціннісно-смислової сфери девіантних підлітків шляхом розвитку здатності до усвідомленого вибору життєвих пріоритетів, підвищення рівня саморефлексії, відповідальності та особистісної автономії; розвиток інтернальності, відповідальності за власні вчинки та результати діяльності; тренування асертивної поведінки, навичок конструктивного спілкування, подолання агресивних та імпульсивних реакцій; розвиток навичок соціальної адаптації, зміцнення prosocial patterns поведінки; підвищення стресостійкості, особливо в умовах воєнних і післявоєнних викликів; формування конструктивних моделей поведінки, орієнтованих на соціально значущі цінності, а також подолання деформацій та суперечностей у ціннісних орієнтаціях, зумовлених впливом кризових умов (зокрема війни).

Програма дослідження була проведена на базі «Таращанського академічного ліцею «Ерудит» м. Тараща. Для одержання надійних та валідних результатів формувального експерименту нами були сформовані експериментальна (ЕГ n=34) та контрольна (КГ n=36) групи віком 14-18 років

Визначення ефективності та результативності психолого-педагогічної програми формування ціннісних орієнтацій здійснювалося у першому та другому семестрі 2025 навчального року. Програма включала 30 занять, два рази на тиждень, тривалістю по 2 академічні години кожне (загальний обсяг – 60 годин).

Так, на етапі діагностики доцільно проводити комплексне дослідження компонентів ціннісно-смислової сфери. Для цього пропонуються методики – авторський опитувальник “Зміни в системі життєвих цінностей девіантних

підлітків до та під час війни”, тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б.С. Круглова, методика дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В.М. Карандашевим), «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С.С. Бубнової, методика «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» О.Б. Фанталової, методика «Ціннісний спектр» (ЦС) Д.О. Леонтьєва.

В якості показників ефективності впровадженої розвивальної програми виступала наявність позитивної динаміки за основними компонентами ціннісних орієнтацій підлітків: когнітивний компонент, що включає ціннісні уявлення підлітків та декларовані цінності («цінності-знання»); емотивний компонент, зміст якого відображується в домінуючих цінностях підлітків та стані суб'єктивної ціннісно-смислової реальності («цінності-сенси»); конативний компонент, характеризує особливості поведінки підлітка як носія цінностей («цінності-стимули»).

Оцінювання впливу розвивальної програми було здійснено шляхом проведення послідовних психодіагностичних зрізів:

- перший зріз було спрямовано на фіксацію показників сформованості основних компонентів ціннісних орієнтацій підлітків досліджуваних експериментальної та контрольної груп до початку формувального впливу:

- другий зріз відображав динаміку змін за показниками сформованості структурних компонентів ціннісних орієнтацій підлітків в експериментальній та контрольній групах після завершення експерименту.

Розглянемо розподіл показників за параметром «цінності-знання», що відображує зміст ціннісних уявлень підлітків та декларованих цінностей до проведення формувального експерименту. Для встановлення меж розподілу нами було визначено стандартний показник для експериментальної та контрольної

груп – середнє значення ($\bar{x}$) – який відповідає дворівневій шкалі нормативів: творчий та репродуктивний.

При порівнянні результатів попередньої та контрольної діагностики були зафіксовані динамічні зрушення за показниками цінностей в експериментальній групі.

Отримані результати свідчать про позитивні зрушення в експериментальній групі за параметром «цінності-знання». Значних змін у показниках контрольної групи не відбулося.

Порівняльний аналіз результатів підлітків експериментальної групи до та після формувального впливу засвідчив зростання компонентів параметру «цінності-знання»: «дисциплінованість» – на 22,5 %; «відповідальність» – на 14,2 %; «терпимість» – на 11,2 %; «чесність» – на 14,28 %; «ефективність у справах» – на 22,7 %; «добродія» – на 11,0 %; «універсалізм» – на 9,86 %; «самостійність» – на 13,06 %.

Щодо підтвердження значимості змін досліджуваного параметру в ЕГ та КГ до та після формувального впливу, нами було використано t-критерій Стюдента, який дозволяє статистично перевірити значущість відмінностей у контрольній та експериментальній групах. Так, порівняння результатів

виявило статистично значимі зміни у ЕГ ($p \leq t_{кр}$) та їх відсутність у КГ ($p \geq t_{кр}$).
Результати представлено у табл. 1

Кількісні показники рівнів сформованості за параметром «цінності-знання» до та після формувального експерименту

Досліджувані параметри	Експериментальна група (n=34)				Контрольна група (n=36)			
	До	Після	t	p	До	Після	t	p
Дисциплінованість	13,10	8,90	2,86	0,0068	10,82	9,82	0,59	0,5567
Відповідальність	11,48	6,90	2,36	0,0233	8,00	8,82	0,46	0,6517
Терпимість	11,86	8,86	2,17	0,0358	10,53	10,59	0,04	0,9706
Чесність	6,29	3,71	2,04	0,0476	6,76	8,65	1,28	0,2100
Ефективність у справах	11,62	7,52	3,18	0,0029	9,82	10,06	0,13	0,9013
Доброта	4,05	4,82	2,59	0,0132	4,38	4,49	0,27	0,7886
Універсалізм	3,63	4,32	2,67	0,0109	3,82	3,99	0,55	0,5833
Самостійність	4,45	5,37	3,50	0,0012	4,64	4,63	0,03	0,9777

Встановлені статистично достовірні відмінності між середніми рейтинговими значеннями цінностей в експериментальній (до та після здійснення формувального впливу) та контрольній групах. Суттєві зрушення у показниках цінностей «дисциплінованість» ($t=2,86$, $p<0,01$), «відповідальність» ($t=2,36$, $p<0,02$), «терпимість» ($t=2,17$, $p<0,035$), «чесність» ($t=2,04$, $p<0,047$), «ефективність у справах» ($t=3,18$, $p<0,01$) вказують на те, що відбулося усвідомлення підлітками їх значущості, що в подальшому може трансформуватися у власні ціннісні орієнтації та проявлятися в діяльності та поведінці у вигляді ціннісно-сміслових настановлень. Також відбулися суттєві зрушення на рівні соціальної цінності «доброта» ($t=2,59$, $p<0,01$), що спрямована на досягнення благополуччя у повсякденній взаємодії з близькими людьми.

Статистично достовірні показники підвищення значущості цінності «універсалізм» ($t=2,67$, $p<0,01$) свідчать про те, що учасники формувального експерименту стали більш чутливими соціальної справедливості, відкритості,

тощо. Під впливом формувальної програми змінились показники цінності «самостійність» ($t= 3,50$, $p < 0,001$), яка характеризує особистість підлітка як такого, що обирає власні цілі, допитливий, самодостатній та прагне покладатися на себе.

Таким чином, проведені розвивальні заходи сприяли усвідомленню підлітками системи власних цінностей та підвищенню їх значущості. Отримані результати свідчать про ефективність впровадженої психолого-педагогічної програми.

Перейдемо до аналізу рівня сформованості за параметром «цінності-сенси», який визначає домінуючі цінності підлітків та стан їх суб'єктивної ціннісно-сислової реальності.

Після формувального впливу були зафіксовані динамічні зрушення за показниками домінуючих цінностей та стану ціннісно-сислової реальності підлітків в експериментальній групі. Цінності («здоров'я», «цікава робота», «кохання», «пізнання», «розвиток», «щастя інших», «впевненість в собі») вказують на рейтингові показники в порядку зниження значущості.

Отже, порівняння результатів досліджуваних експериментальної групи до та після здійснення формувального впливу показало відсоткове підвищення кількості респондентів, чії результати знаходяться в межах творчого рівня (41,89 % – до експерименту; 49,26 % – після). Встановлено значне зменшення показників, що відносяться до репродуктивного рівня (58,11 % досліджуваних – до експерименту; 50,74 % – після).

Розглянемо зрушення за параметром «цінності-сенси» по кожному з типів цінностей: показники цінності «здоров'я» підвищилися на 12,9 %; «цікава робота» – на 10,52 %; «кохання» – на 15,3 %; «пізнання» – на 15,32 %; «продуктивне життя» – на 10,61 %; «розвиток» – на 15,83 %; «щастя інших» – на 21,94 %; «впевненість в собі» – на 18,49; «добро» – на 11,5 %; «істина» – на 11,5 %; «самодостатність» – на 11,17 %; «досконалість» – на 9,59 %.

За допомогою t-критерію Стюдента було підтверджено статистичну достовірність результатів та значущість зрушень за параметром «цінності-сенси» в експериментальній групі та їх відсутність у контрольній групі до та після формувального експерименту (табл. 2).

Кількісні показники рівнів сформованості за параметром «цінності-сенси» до та після формувального експерименту

Досліджувані параметри	Експериментальна група (n=34)				Контрольна група (n=36)			
	До	Після	t	p	До	Після	t	p
Здоров'я	4,67	2,33	2,16	0,03	4,65	3,35	0,93	0,3607
Цікава робота	7,71	5,81	2,05	0,0472	12,4	10,06	1,46	0,1532
Кохання	6,52	3,76	2,21	0,0325	5,76	6,59	0,66	0,5108

Пізнання	10,24	7,48	2,90	0,0060	11,6	11,41	0,14	0,8901
Розвиток	8,48	5,62	2,27	0,0290	9,65	9,47	0,10	0,9178
Щастя інших	13,00	9,05	3,92	0,0003	11,7	11,88	0,11	0,9113
Впевненість в собі	9,38	6,05	2,92	0,0057	8,41	10,41	1,25	0,2210
Добро	5,19	6,57	2,82	0,0073	5,12	5,29	0,27	0,7916
Істина	3,67	5,05	2,81	0,0077	3,53	3,59	0,42	0,6814
Самодостатність	2,95	4,29	2,52	0,0157	2,00	2,12	0,84	0,3874
Досконалість	3,95	5,10	1,96	0,0570	2,41	2,35	0,09	0,9262

Встановлено статистично достовірні відмінності між середніми рейтинговими значеннями цінностей в експериментальній групі до та після здійснення формувального впливу та їх відсутність у контрольній групі: термінальних цінностей («здоров'я», «цікава робота», «кохання», «розвиток» ($p < 0,0233-0,057$); «пізнання», «щастя інших», «впевненість в собі» ($p < 0,01$) та цінностей, що відображують значимі цінності-сенси для підлітків («досконалість» ($p < 0,05$); «добро», «самодостатність», «істина» ($p < 0,01$)).

В системі ціннісно-сислової реальності підлітків відбулися суттєві зрушення, оскільки значна кількість цінностей із наведеного переліку до формувального експерименту знаходилась в межах репродуктивного рівня сформованості. Це цінності «пізнання», «щастя інших», «самодостатність», «досконалість», що свідчить по-перше, про ефективність впроваджених заходів; по-друге, про те, що зазначені цінності посередництвом механізмів інтеріоризації та ідентифікації перетворились у власну систему ціннісних орієнтацій, оскільки відтепер мають емоційне забарвлення для підлітків.

Таким чином, впровадження психолого-педагогічної програми формування ціннісних орієнтацій на рівні параметру «цінності-сенси» підтвердило її ефективність та актуальність.

Перейдемо до аналізу рівня сформованості за параметром «цінності-стимули», що є відображенням особливостей поведінки підлітка, як носія цінностей.

Після проведення формувального експерименту були зафіксовані зміни за показниками домінуючих цінностей-пріоритетів та реальних ціннісних орієнтацій підлітків у експериментальній групі.

Таким чином, порівняння отриманих результатів експериментальної групи до та після здійснення формувального впливу показало значне підвищення кількості досліджуваних, чії результати знаходяться в межах творчого рівня (39,61 % – до експерименту; 53,28 % – після). Також встановлено зменшення показників, що відносяться до репродуктивного рівня сформованості ціннісно-

сміслових настановлень (60,39 % досліджуваних до експерименту; 46,72 % – після).

За параметром «цінності-стимули» виявлено зростання рівнів цінностей після формувального експерименту: «універсалізм» – на 10,34 %; «самостійність» – на 15,75; «досягнення» – на 11,31 %; «пошук та насолода прекрасним» – на 16 %; «допомога та милосердя» – на 15 %; «пізнання нового» – на 15,84 %; «соціальна активність» – на 7,5 %; «здоров'я» – на 13,5 %.

Проаналізуємо статистичну достовірність результатів та значущість зрушень за параметром «цінності-стимули» в експериментальній групі та їх відсутність у контрольній групі до та після формувального експерименту

Кількісні показники рівнів сформованості за параметром «цінності-стимули» до та після експерименту

Досліджувані параметри	Експериментальна група (n=34)				Контрольна група (n=36)			
	До	Після	t	p	До	Після	t	p
Універсалізм	2,15	2,57	2,06	0,0462	2,41	2,57	1,07	0,2845
Самостійність	2,51	3,14	2,73	0,0093	2,31	2,28	0,12	0,9089
Досягнення	2,13	2,58	2,13	0,0390	2,00	2,18	2,04	0,8934
Пошук та насолода прекрасним	3,33	4,29	-2,63	0,0120	3,71	3,88	0,45	0,6537
Допомога та милосердя	4,00	4,90	-3,65	0,0008	4,35	4,65	1,22	0,2307
Пізнання нового	4,00	4,95	-3,51	0,0011	3,59	3,76	0,44	0,6608
Соціальна активність	2,19	3,24	-4,13	0,0002	3,06	3,00	0,17	0,8668
Здоров'я	3,24	4,05	-2,54	0,0152	3,24	3,12	0,26	0,7985

За параметром «цінності-стимули», що відображує конативний компонент ціннісно-сміслових настановлень та характеризує особливості поведінки підлітка як носія цінностей, встановлено статистично значущі відмінності між показниками цінностей в експериментальній (до та після здійснення формувального впливу) та контрольній групах. Суттєві зрушення встановлено у показниках цінностей «універсалізм» ($p<0,046$), «досягнення» ($p<0,039$), «здоров'я» ($p<0,0152$), «пошук та насолода прекрасним» ($p<0,012$), «самостійність», «допомога та милосердя», «пізнання нового», «соціальна активність» ($p<0,01$).

Очевидно, що значущість духовних, естетичних та соціальних цінностей у підлітків експериментальної групи значно підвищилася, що свідчить про ефективність комплексу методів та форм роботи, запропонованих автором, які є дієвим засобом, що стимулюють трансформацію ціннісно-сислової сфери особистості загалом та формування ціннісно-сислових настановлень зокрема. Виявлена відсутність статистично значимих змін у контрольній групі є підтвердженням необхідності цілеспрямованого впливу на формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці, оскільки в умовах традиційної системи шкільного навчання це завдання практично залишається поза увагою психолого-педагогічних працівників.

Отже, зростання показників структурних компонентів ціннісних орієнтацій засвідчило їх розвиток у підлітків та знайшло відображення у підвищенні значущості рівнів – духовних цінностей, прагнення до самостійності та незалежності, орієнтації на пізнання, особистісного розвитку та продуктивної міжособистісної взаємодії, – що загалом характеризує особистість з творчим рівнем розвитку ціннісних орієнтацій.

Окрім зрушень у рівнях розвитку ціннісних орієнтацій зафіксовано суттєве ціннісних орієнтацій зменшення показників дисгармонійності та неузгодженості між компонентами орієнтацій (когнітивний – «цінності-знання», емотивний – «цінності-сисли», конативний – «цінності-стимули»).

В результаті здійснення формувального впливу показники узгодженості збільшились вдвічі (загальнолюдські цінності – «добро», «універсалізм», «допомога та милосердя»; цінності, обумовлені віковими особливостями підлітків – «самостійність» та «самодостатність»). Зменшились показники неузгодженості між емотивним та конативним компонентами ціннісних орієнтацій для цінностей «пізнання», «розвиток», «досягнення», «досконалість» та «здоров'я».

Отже, результати формувального експерименту підтвердили робочу гіпотезу, відповідно до положень якої формування ціннісних орієнтацій нерозривно пов'язане з розвитком ціннісно-сислової сфери підлітка; структура ціннісних орієнтацій характеризується дисгармонійністю та нестабільністю її компонентів; рівень сформованості ціннісних орієнтацій в підлітковому віці є недостатнім; формування ціннісних орієнтацій у підлітків буде більш успішним за умови актуалізації структурних компонентів ціннісних орієнтацій засобами активного соціально-психологічного навчання.

Таким чином, вищенаведені результати підтвердили правомірність визначених психологічних особливостей розвитку ціннісних орієнтацій, ефективність та доцільність використання розробленої та апробованої психолого-педагогічної програми формування ціннісних орієнтацій у підлітків з девіантною поведінкою.

Висновки.

У результаті емпіричного дослідження визначено: змістовні компоненти та структурні складові ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою. Виявлено механізми розвитку ціннісних орієнтацій у девіантів підліткового віку. Визначено параметри формування ціннісних орієнтацій: «цінності-знання»,

«цінності-сенси» та «цінності-стимули»), критерії формування ціннісних орієнтацій та індивідуальної системи сенсів через привласнення суспільних цінностей, осмисленість індивідуального простору діяльності завдяки механізмам інтеріоризації, ідентифікації та інтерналізації соціально прийнятних ціннісних орієнтацій.

Авторська психолого-педагогічна програма передбачає роботу з підлітками, педагогами та психологами, містить комплекс психолого-педагогічних засобів, спрямованих на розвиток структурних компонентів ціннісних орієнтацій, розвиток усвідомлення власної системи цінностей, формування оцінного ставлення підлітків до значущих об'єктів, активізацію процесів самопізнання, реалізацію та відображення цінностей у поведінці підлітків, розширення уявлень про поняття «цінності» та «сенси».

Позитивна динаміка показників структурних компонентів ціннісних орієнтацій у підлітків- девіантів експериментальної групи засвідчила ефективність програми.

Таким чином, результативність впровадженої моделі роботи з девіантами доведена динамікою як кількісних, так і якісних показників досліджуваних. За підсумками формувальних впливів, можемо стверджувати, що реалізація розробленої моделі розвитку ціннісних орієнтацій девіантів призводять до необхідних цільових змін.

Література

1.Максим О.В. Стресогенний вплив як фактор деформації ціннісних орієнтацій підлітків: матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції з адиктології: Зб. матеріалів / За ред. С.Д. Максименка. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 175 с. (електронне наукове видання) м. Київ 16-17 вересня 2023 р.С.79-84.

2.Рябовол Т. А. Детермінанти недорозвитку функції прогнозу сучасної молоді. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том XI, Психологія особистості. Психологічна допомога особистості Вип.20, Київ – 2019, С. 128 –139

3.Максим, О.В. (orcid.org/0000-0002-9869-1684) and Рябовол, Т.А. (orcid.org/0000-0001-9769-6742) (2024) Сучасні виклики психологічної реабілітації постраждалих від війни в Україні In: Друга Всеукраїнська науково-практична конференція з адиктології: матеріали науково-практичної конференції, 14-15 вересня 2024 року, м. Київ, Україна.

4.Поворозник К. О. Психологічні особливості розвитку часової перспективи у студентської молоді. Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 30. – С. 178–189.

5.Сеник О. М., Абрамов В. В. Час культури і психологічний час особистості: теоретичний аналіз. Журнал сучасної психології. – 2021. – № 1(1). – С. 45–52.

Reference

1. Maksym, O.V. (2023) Stresohennyi vplyv yak faktor deformatsii tsinnisnykh oriientatsii pidlitkiv [Stressful influence as a factor in the deformation of value

orientations of adolescents] materials of the First All-Ukrainian Scientific and Practical Conference on Addictology: materialy Pershoi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z adyktolohii: Zb. materialiv / Za red. S.D. Maksymenka. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy (elektronne naukowe vydannia) m. Kyiv [in Ukrainian]

2. Riabovol, T.A. (2019) Determinanty nedorozvytku funktsii prohnozu suchasnoi molodi. [Determinants of underdevelopment of the prognosis function of modern youth]. Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Tom KhI, Psykholohiia osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti Vyp.20, Kyiv [in Ukrainian]

3. Maksym, O.V. and Riabovol, T.A. (2024) Suchasni vyklyky psykholohichnoi reabilitatsii postrazhdalych vid viiny v Ukraini In: [Modern challenges of psychological rehabilitation of victims of the war in Ukraine] Druha Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia z adyktolohii: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, 14-15 veresnia 2024 roku, m. Kyiv [in Ukrainian]

4. Povoroznyk, K.O. (2015). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku chasovoi perspektyvy u studentskoi molodi. [Psychological features of the development of time perspective in young students] (30), 178–189.m. Kyiv [in Ukrainian]

5. Senyk, O. M., & Abramov, V. V. (2021). Chas kultury i psykholohichnyi chas osobystosti: teoretychnyi analiz. [Cultural time and psychological time of the individual: a theoretical analysis.] Zhurnal suchasnoi psykholohii. 1(1), 45–52.[in Ukrainian]